

Spiritualiteit, verrassende ontwikkelingen

Onze hedendaagse cultuur, dames en heren, ruist en ritselt van de spiritualiteit. En tijdens deze maand van de spiritualiteit krijgt het ruisen en ritselen zelfs luidruchtige trekken. Het kan toch bijna niemand in Nederland meer ontgaan zijn dat deze maand in het teken staat van de spiritualiteit. De boekhandels liggen vol boeken over spiritualiteit. En wie nog niet genoeg heeft aan de oude en vertrouwde Gerarduskalender, die dankzij de zorg van de paters redemptoristen te Wittem al sinds 1952 elke dag voedsel voor de ziel aanreikt, kan komend jaar bij minstens drie andere spirituele scheurkalenders te rade.¹ Spiritualiteit is in. Wie op google het zoekwoord 'spiritualiteit' intikt, krijgt maar liefst ongeveer 1.840.000 hits. Dat is nog maar de helft van het aantal hits dat de Italiaanse, Duitse en Franse equivalenten 'spiritualità', 'Spiritualität' en 'spiritualité' opleveren: 3.400.000, 3.470.000 en 3.970.000. Maar het Engelse zoekwoord 'spirituality' overtreft dit alles bij google met een astronomisch getal: maar liefst ongeveer 51.700.000 hits.

Wie had dat enkele decennia geleden durven denken? Wie had toen durven denken dat zoveel mensen op zoek zouden zijn naar spiritualiteit, bezig zouden zijn met spiritualiteit, zouden lezen en spreken over spiritualiteit? De grote publieke belangstelling voor spiritualiteit is al een eerste verrassende ontwikkeling die de historicus kan vaststellen die met wellicht verbaasde blik kijkt naar de recente geschiedenis van religiositeit en levensbeschouwing.

Ik vermoed in elk geval dat de Nederlandse karmelieten deze ontwikkeling veertig jaar geleden niet hadden durven voorspellen, toen zij hun tijdschrift *Carmel* omdoopten in *Speling*. In de lente van 1969 verscheen het eerste nummer van *Speling*, nadat de karmelieten twintig jaar lang onder eigen redactie het tijdschrift *Carmel* hadden uitgegeven. De naamsverandering, zo werd door de redactie in dat eerste nummer uitgelegd, was nodig omdat lezers bij de oude naam te snel zouden kunnen denken dat het tijdschrift een deftig visitekaartje was van de orde der karmelieten, gedrukt om het imago van de orde op te bouwen. Dat was ook van het in 1948 opgerichte tijdschrift *Carmel* nooit de bedoeling geweest, maar twintig jaar later werd het mogelijke misverstand omtrent de naam door de redactie toch echt als een onoverkomelijke hindernis ervaren. Dat laatste had vast en zeker te maken met de bewogenheid van de tijd, waarover in het voorwoord op het eerste nummer van *Speling* gesproken werd. De situatie van kerk en samenleving was bewogen, en 'beweging is noodzakelijk'. Dat zou men als een soort credo van de redactie van *Speling* kunnen zien, en dit credo – 'beweging is noodzakelijk' – gaf ook de nieuwe naam in. Die riep en roept namelijk enerzijds de notie op van ruimte voor beweging, speelruimte dus of bewegingsvrijheid, daar waar iets dicht dreigt te groeien of vast lijkt te roesten, en anderzijds riep en roept hij de notie op van spel, 'het spel van perspectivisch denken', aldus de redactie veertig jaar geleden.

De naamsverandering was niet de enige verandering die het tijdschrift onderging. Op de omslag was al enige tijd eerder aan de voorzijde het logo van de karmelorde en op de achterflap de lijfspreuk 'Sub tutela Matris' verdwenen; voortaan moest het tijdschrift het dus zonder de nadrukkelijk aangekondigde bescherming van de Moeder Gods stellen. En voor het eerst bestond vanaf het eerste nummer onder de naam *Speling* de redactie ook niet langer uitsluitend uit leden van de karmelorde. Twee niet-karmelieten traden tot de redactie toe, de publiciste Joke Forceville-van Rossum en de literator, publicist en journalist Tom van Ewijk. Zij werden in een redactionele mededeling over de verandering nog plechtig als 'leken' aangekondigd, zij het al tussen aanhalingstekens. Want verder droeg het eerste nummer van *Speling* nog een betrekkelijk klerikaal karakter, vooral door de thematiek. Dat was namelijk die van het celibaat, van de relatie tussen priester en vrouw en van de genegenheid in het religieuze leven. Hoe bevrijdend ook bedoeld – de redactie zocht ook op dit terrein oprecht naar 'speelruimte' -, de thematiek maakt wel duidelijk op welk publiek het tijdschrift zich nog voornamelijk richtte: dat van priesters en religieuzen, de spirituele professionals dus.

Zo standvastig als de nieuwe naam *Speling* vervolgens is gebleken – hij bestaat nu al veertig jaar en de redactie heeft geen enkel voornemen daar verandering in aan te brengen -, zo standvastig is ook de ondertitel van het tijdschrift gebleken. Die luidt namelijk ook al veertig jaar 'tijdschrift voor bezinning', en ook die ondertitel was het resultaat van een bewuste keuze, want *Carmel* droeg als ondertitel nog de meer klassieke aanduiding 'Tijdschrift voor geestelijk leven'. *Speling* heeft nooit toegegeven aan de verleiding om het woord 'spiritualiteit' in de titel van het tijdschrift op te nemen, ook niet toen dit woord de laatste jaren furore ging maken en met succes verscheen in

¹ Namelijk de *Scheurkalender van de spiritualiteit* van Bruno-Paul De Roeck, de *Spirituele scheurkalender van Happinez* en de *Godinnenkalender* van Patricia Telesco. De laatste drie werden onlangs in het dagblad *Trouw* besproken, de *Gerarduskalender* helaas niet.

de naam of de ondertitel van nieuwe tijdschriften. Bezinning geeft aan waar *Speling* voor staat. Bezinning staat namelijk voor rustige overweging van de dingen, gericht op een al even rustig en helder besef of bewustzijn van hoe de dingen ervoor staan. En dat besef is uit op betekenis, op de zin van de dingen. Maar bezinning heeft ook met de zintuigen te maken, met de 'zinnen', de 'senses'. Spiritualiteit staat niet los van lichamelijkheid. Onze ziel zit in ons lijf. Dat besef was veertig jaar geleden al bij de redactie van *Speling* aanwezig. In wellicht geen enkele jaargang van het tijdschrift is er zoveel aandacht geweest voor seksualiteit, lichamelijkheid, hunkering en genegenheid als in die eerste onder de nieuwe naam *Speling*. Bezinning heeft ten slotte ook te maken met 'verzinnen', dus met de kracht van de verbeelding. In het Middelnederlands betekent *hem versinnen* zoveel als 'over iets nadenken' of 'zich bedenken', waarbij het laatste vaak het resultaat van het eerste is: ik heb me bedacht, omdat ik er goed over heb nagedacht. Ook komt *versinnen* rond 1290 voor in de betekenis van 'iets begrijpen', ook weer het resultaat van bezinning dus. Een *verzinsel* betekent nog in de zestiende eeuw zoets als een 'overweging'; pas in de achttiende eeuw krijgt het woord de bijklank van 'bedenkseel', een bewering dus die niet waar hoeft te zijn, een verdichtsel. Bezinning als verzinning wijst op de rol van de verbeeldingskracht, de imaginatie, de creativiteit in de spiritualiteit.

Zo verrassend als de continuïteit in de benadering van *Speling* als 'tijdschrift voor bezinning' in de afgelopen vier decennia geweest is, zo verrassend is de enorme vlucht die het woord en het fenomeen van de spiritualiteit in diezelfde decennia hebben genomen. Laten we beginnen met het woord, de term spiritualiteit. Die is in zijn huidige betekenis namelijk nog betrekkelijk jong. Tot een halve eeuw geleden, dus tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, kwam het woord 'spiritualiteit' in Nederlandse encyclopedieën en woordenboeken eenvoudig nog niet voor, al werd het vanaf de jaren dertig naar Frans voorbeeld wel al af en toe gebruikt.² En nu is er een hele maand aan gewijd, zijn er boekenreeksen, tijdschriften, opleidingen, cursussen, instituten en centra voor spiritualiteit. In het Nederlandse taalgebruik is de term spiritualiteit vanaf de jaren vijftig geleidelijk in de plaats gekomen voor andere, meer klassieke aanduidingen, zoals geestelijk leven – de aanduiding die ook in de ondertitel van het tijdschrift *Carmel* voorkwam -, innerlijk leven of vroomheid. Die woorden raken allemaal wel iets aan van wat spiritualiteit is, maar dekken het begrip toch niet volledig.³

Als zelfstandig naamwoord is spiritualiteit via het Frans in onze taal binnengedrongen, en het Frans ontleende het woord weer aan het Latijn. Maar daar, in het Latijn dus, was het als zelfstandig naamwoord ook betrekkelijk ongebruikelijk. Wel had het als *bijvoeglijk* naamwoord 'spiritualis' in het christelijk Latijn – maar dus niet in het klassieke Latijn - oude papieren. Het bijvoeglijk naamwoord 'spiritualis' bevat het woord 'spiritus', dat in het Latijn de vertaling was van het Griekse pneuma, en dat was in de Septuagint en het Nieuwe Testament weer het equivalent van het Hebreeuwse roe'ach uit het Oude Testament. Dat Semitische woord roe'ach is waarschijnlijk een onomatopoeie, een klanknabootsing dus, van de wind of de levensadem. Het heeft vanaf het begin een dubbele betekenistraditie. Het slaat op de levensadem van de mens, op de vitale levenskracht, datgene wat ons als mensen doet leven, in ruimere zin dus alles wat de mens van binnenuit beweegt. En tegelijk slaat het op de adem die de kosmos doortrekt, de windstoot van God die de schepping doet leven. In het christelijk Latijn werd 'spiritualis' gebruikt in combinaties als 'vita spiritualis': dat is dus letterlijk dat 'geestelijk leven' dat tot 1968 in de ondertitel van het tijdschrift *Carmel* voorkwam. Ook het oudste gebruik van het zelfstandig naamwoord 'spiritualitas' heeft diezelfde betekenis. In die zin komen we het in het begin van de vijfde eeuw tegen bij Pelagius, de miskende tegenstander van Augustinus, in een zin als 'Age, ut in spiritualitate proficias', handel zo, dat je vorderingen maakt in het geestelijk leven. Maar in die betekenis komt het woord maar heel zelden voor. In het middeleeuwse Latijn wordt het zelfstandig naamwoord 'spiritualitas' wel in twee heel andere betekenissen gebruikt. De eerste is die van de tegenpool van 'corporalitas' of lichamelijkheid. Spiritualitas is dan zoveel als onstoffelijkheid. En de tweede betekenis is die van 'geestelijke stand' of 'geestelijkheid'. Daarmee kondigen zich al twee tragische begripsvernauwingen van het begrip spiritualiteit aan: ten eerste, spiritualiteit heeft niets met lichamelijkheid te maken, en ten tweede, spiritualiteit is iets voor de geestelijkheid, voor de religieuze professionals dus.

² Het eerste voorbeeld dat ik ken, is een artikel van de franciscaan Fidentius van den Borne over 'Renaissance-probleem en geschiedenis der spiritualiteit' in de bundel *Humanisme en katholicisme*, Den Haag 1930, 216-235, later herdrukt in het *Historisch tijdschrift* 11 (1932).

³ Vroomheid wordt in Duitsland – uiteraard als 'Frömmigkeit' – nog vrij vaak gebruikt als equivalent van 'Spiritualität', maar heeft in het Nederlands toch eerder een wat zoetige bijklank. Vroomheid is immers ook voor ons gevoel vooral devotionaleiteit, dat wil zeggen religiositeit die zich uit in specifieke cultushandelingen. En dat terwijl het begrip oorspronkelijk juist iets stoers had, het tegenovergestelde van zoet dus: vroom was dapper, standvastig, moedig, zoals in het lied 'Berg op Zoom, houdt u vroom', dat Adriaan Valerius dichtte bij gelegenheid van de Spaanse belegering van de stad in 1622.

In het begin van de twintigste eeuw duikt het woord 'spiritualité' in het Frans dan weer op als equivalent van 'vie spirituelle', geestelijk leven, om te beginnen in het handboek voor het geestelijk leven, *Manuel de spiritualité* van de Franse abbé Auguste Saudreau uit 1917. En bij diezelfde Saudreau wordt het dan later ook een term voor de studie van het geestelijk leven, dus voor de wetenschap die de spiritualiteit onderzoekt. Zo is de situatie als het woord vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw ook in het Nederlands doordringt. Het is dan nog zeker tot in de jaren zestig een woord voor ingewijden; het wordt maar door heel weinigen gebruikt.

Hoe anders is de situatie nu, nog geen halve eeuw later. Ik meldde in het begin al het grote aantal hits dat het woord op internet oplevert. Het woord is algemeen verbreid in het publieke debat; het komt voor in de context van de politiek, de sport en de kunst, en het duidt in ruime zin op datgene wat mensen van binnenuit motiveert iets te doen. Spiritualiteit is een containerbegrip geworden, vooral onder invloed van het Amerikaanse gebruik van de term. Daar is hij namelijk min of meer een equivalent geworden van de termen mentaliteit of overtuiging. Als een politicus in de Verenigde Staten iets uit overtuiging, vanuit een samenhangende visie op de werkelijkheid, en dus niet uit particulier eigenbelang doet, dan heeft hij al een spiritualiteit, zoals blijkt uit de publicaties van de joodse politicoloog Michael Gottsegen van Brown University over *The Spirituality of Politics*. In Nederland, zo bleek uit een enquête in opdracht van het dagblad *Trouw* waarvan de resultaten twee weken geleden gepubliceerd werden, is spiritualiteit een soort equivalent geworden voor zelfontplooiing of zelfverwerkelijking: het zoeken naar of werken aan 'mijn betere ik'. Omdat spiritualiteit een betrekkelijk jong woord is, is het nog weinig ingevuld, en dat oningevulde en ook onbelaste heeft er, zoals ook Kees Waaijman in zijn handboek over spiritualiteit zegt, toe bijgedragen dat het woord juist ook buiten het domein van de spiritualiteitsstudie zo'n grote verbreiding heeft gekregen.

Maar niet alleen het woord spiritualiteit heeft in de afgelopen decennia een grote verbreiding gekregen, ook het fenomeen is op een verrassende wijze zichtbaar geworden in Nederland. Anders gezegd: veel meer mensen doen aan spiritualiteit dan veertig jaar geleden voor mogelijk gehouden werd. Toen, in de jaren zestig, voorspelden sociologen als Peter Berger nog het verdwijnen van de religie uit de Westerse samenleving. In zijn beroemde boek *The sacred canopy* uit 1967 kondigde hij de instorting van het hemelse baldakijn aan. Hij heeft maar ten dele gelijk gekregen, en heeft dat inmiddels zelf ook al ruimhartig toegegeven. Wat bezig is te verdwijnen uit de Westerse samenleving is de klassieke institutionele religie; dat zijn dus de voormalige volkskerken, die dreven op collectieve en sociaal plausibele vormen van religiebeleving. Maar het afkalven van die institutionele religie heeft ruimte vrij gemaakt voor persoonlijk toegeëigende vormen van religiositeit, voor spiritualiteit dus. Spiritualiteit heeft de afgelopen decennia een grote populariteit gekregen niet *dankzij* de gevestigde kerken, maar *ondanks* de gevestigde kerken, of misschien beter: dankzij het *krimpen* van de gevestigde kerken en dankzij het verdwijnen van hun vanzelfsprekende greep op de religiebeleving van mensen.

Dat krimpen en slinken van de gevestigde kerken valt, zo blijkt uit het Europees waardenonderzoek dat de Universiteit van Tilburg sinds 1981 uitvoert, in heel Europa waar te nemen, zij het niet overal in hetzelfde tempo en in dezelfde hevigheid. In Nederland was in 1970 nog ongeveer driekwart van de bevolking aangesloten bij een kerkgenootschap of een andere religieuze institutie, nu is dat nog maar goed veertig procent en het Sociaal en Cultureel Planbureau verwacht dat dit in 2020, dus over goed elf jaar, nog maar hooguit een kwart van de Nederlandse bevolking zal zijn. Die ontwikkeling is in de afgelopen decennia snel gegaan, evenals de terugloop in de participatie van de overgebleven kerkleden. In 1966, toen het KASKI het bezoek aan een weekendviering van Nederlandse rooms-katholieken begon te tellen, bezocht nog ongeveer tweederde van die katholieken in Nederland op zaterdagavond of zondag een kerkelijke viering en nu is dat volgens de jongste gepubliceerde cijfers, die over 2006, nog maar goed 7,6 procent.

Maar een verrassende ontwikkeling is, dat, anders dan de godsdienst- en cultuursociologen van de jaren zestig verwacht hadden, de religiositeit en de behoefte aan zingeving en spiritualiteit in diezelfde periode niet ook in dezelfde mate zijn afgenomen als de kerkelijkheid. Integendeel, het verdwijnen van het collectieve religieuze patroon van de kerken lijkt ruimte geschapen te hebben voor speling, voor het herontdekken van de omgang met het geheim van ons leven, met datgene wat ons overstijgt en tegelijk draagt, anders gezegd: voor de herontdekking van religiositeit als een heilig spel. Spelen is het tegelijk kunnen hanteren van de regels van meer dan één werkelijkheid, bijvoorbeeld de regels van de zichtbare en de onzichtbare wereld, de regels van verleden, heden en toekomst, de regels van de feitelijkheid en van de verbeelding. Dat spelen gebeurt in spiritualiteit, en dit spel blijken mensen in toenemende mate herontdekt te hebben. Het is een spel waarin, anders dan in de meeste institutionele religies, alle mensen, vrouwen én mannen, in beginsel gelijkwaardige spelers zijn. En het is een spel dat wij spelen zo zoals wij zijn, met inbegrip van ons lijf, onze lichamelijke, en dus niet alleen tussen de oren.

Persoonlijke spiritualiteit lijkt dus min of meer de plaats van het collectieve kerkelijke geloof overgenomen te hebben. Dat duidt op een historische verschuiving in de functie van religiositeit. Was religie in haar georganiseerde vorm eeuwenlang vooral het sociale bindmiddel van samenlevingen, nu functioneert zij veeleer op het persoonlijke vlak, als zingeving van ons eigen toevallige, contingente bestaan. Dat is de verschuiving die de Engelse onderzoekers Paul Heelas en Linda Woodhead drie jaar geleden in het baanbrekende boek *The Spiritual Revolution. Why religion is giving way to spirituality* beschreven hebben als de ‘subjective turn’, de subjectieve wending, de wending namelijk van collectief kerkelijk geloof naar individuele spiritualiteit.

Er is een honger naar spiritualiteit, er leeft een religieus verlangen bij mensen, en die honger of dat verlangen is wellicht het gevolg van het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid van de kerken, of mogelijk is zij ook pas door dit verdwijnen echt aan de oppervlakte gekomen en zichtbaar geworden. In elk geval blijkt uit onderzoeken dat ook moderne Europeanen en moderne Nederlanders in hoge mate behoefte hebben aan bezinning en spiritualiteit. Het al eerder genoemde Europees waardenonderzoek heeft aan het licht gebracht dat de helft van alle Europeanen minstens één keer per week mediteert of bidt, of althans iets doet wat zij zelf als zodanig benoemen. En uit twee recente empirische onderzoeken in Nederland – het ene is het vierde onderzoek *God in Nederland* uit 2007 en het andere is een studie van godsdienstpsychologen - blijkt dat ongeveer twee derde van alle Nederlanders ook met enige regelmaat iets doet wat zij zelf bidden noemen. Dat is misschien in de ogen van sommige bewakers van de kerkelijke orthodoxie niet altijd bidden, maar in het zelfbesef van de ondervraagde mensen is het dat wel degelijk. Dat bidden blijkt minder het klassieke formuliergebed te zijn en ook niet het klassieke vraaggebed. Daarentegen zijn twee andere vormen van gebed sterk in opkomst: het meditatieve gebed en het impulsieve of expiratieve gebed, dus het gebed dat min of meer spontaan opkomt bij een emotionerende ervaring. Dat is een vorm van gebed die dicht komt bij het klassieke schietgebed: een gebed dat letterlijk vanuit het gemoed opschiet als ons iets overkomt dat ons raakt, in positieve of negatieve zin, blijdschap of verdriet.

Er is dus vraag naar zingeving en spiritualiteit, en op de markt die daardoor ontstaat – want een markt is er als er vraag en aanbod is -, zijn er naast de kerken vele andere aanbieders. Sommigen zien ook commercieel heil op die markt, en niet allemaal zijn ze even belangeloos. Elke goeroe heeft zijn giro. Commercieel belang lijkt bijvoorbeeld te overwegen bij de zogenaamde mediareligie die – naar Amerikaans voorbeeld – ook op het Nederlandse televisiescherm verbreid wordt. Elke dag zijn er enkele uren ‘Astro-tv’ te zien op de commerciële zenders, met spirituele adviezen van astrologen, pendelaars, kaartenleggers en andere media. Zij lijken vooral de kas te moeten spekken die door het verbod op de belspelletjes leeg dreigde te raken. Maar ook brave omroepen op de publieke zenders, zoals de KRO, de NCRV en de EO, besteden graag aandacht aan wonderen, aan bijna-dood-ervaringen, aan gebedsgenezers en aan helderzienden. Ook hebben de aanbieders op de spirituele markt niet allemaal evenveel diepgang. Sommigen bieden spiritualiteit aan in een aantrekkelijk jasje, in glossy tijdschriften en in modieuze zelfhulp cursussen. Spiritualiteit wordt snel verbonden met ‘je lekker voelen’, ‘goed in je vel zitten’, met wellness en *Happinez*, met snel effect ook.⁴

Maar spiritualiteit is niet iets voor het snelle effect en het goedkope succes. Spiritualiteit vraagt oefening en geduld, vraagt toelag en duurzaamheid, vraagt aandacht en uithoudingsvermogen. Daar kunnen de grote tradities van spiritualiteit uit Oost en West ons iets over leren. Er is op de markt van zingeving en spiritualiteit behoefte aan onderscheidingsvermogen en dus aan bezinning, in de zin waarin het tijdschrift *Speling* die verstaat. Met een open oog en een open oor voor wat er ruist en ritselt in onze tijd, wil *Speling* de voorraadschuren van de christelijke traditie van spiritualiteit wijd open zetten om de spirituele honger van onze tijd te kunnen stillen, niet met ‘fast food’ uit een religieuze McDonalds, maar met degelijke kost. Dat is waar *Speling* voor wil staan, in deze bewogen tijden, zo goed als zestig jaar geleden, toen *Carmel* begon, en veertig jaar geleden, toen het *Speling* ging heten. En daar hopen we nog minstens zestig jaar mee door te gaan.

Peter Nissen

⁴ Een Nederlandse uitgeverij brengt een reeks boekjes, natuurlijk ‘full colour geïllustreerd’, op de markt met de titel *Spiritualiteit werkt* en met deeltjes als *Spiritualiteit werkt in de overgang*, *Spiritualiteit werkt op rijpere leeftijd* en *Spiritualiteit werkt bij het afvallen*.